

Вплив античної філософської думки на творчість мужів апостольських

священик Іван Шеремета, протоієрей Миколай Цап'юк

У даній статті робиться огляд творів мужів апостольських, аналізується вплив філософських концепцій язичницького світу, порівнюються погляди античних філософів та ранньохристиянських церковних письменників.

Ключові слова: Мужі апостольські, Церква, Священне Писання, Священне Передання, філософські системи, язичницький світ.

*Проходячи і оглядаючи ваші святині, я знайшов і жертовник, на якому написано: «Незнаному Богові». Саме Цього, Якого ви, не знаючи, шануєте, я і проповідую вам.
З промови св. ап. Павла в Ареопазі (Діян. 17, 23).*

Саме такими словами святий апостол Павло намагався звернути увагу перенасичених земними, дуже часто пустими, мудруваннями присутніх на той момент в Ареопазі філософів. Він аж ніяк не накинувся на них з нав'язливою проповіддю чи зневажливими звертаннями. Навпаки, його метода в даному випадку полягала у спробі вказати на вірність, притаманну римському суспільству в питанні богошанування. Про подальший перебіг проповіді загальновідомо, проте для нас важливо, чи сьогодні не нагадує тих далеких часів, коли шанувалося будь-що і будь-як, лише не те, що було насправді потрібним і єдино важливим?

Постановка наукової проблеми та її значення. Сьогодні не залишає поза увагою особливої гостроти питання ставлення релігії до світського знання. Але воно, як знаємо з історії Церкви, не нове: у свій час християнські письменники, здобувши особистий (позитивний чи негативний) досвід набуття світських знань, для себе особисто, а відтак для своїх читачів, вирішували питання співвідношення віри й знання, або дещо вужче: християнства і філософії, корисності або шкідливості останньої для першого. Цей досвід, звичайно, не може бути

нівельований, тому й постановка вказаної проблематики цілком відповідає критерію актуальності.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Основною джерельною базою під час написання праці слугували переклади мужів апостольських українською мовою, автор також посилається на твори святих Отців і вчителів Церкви, та на дослідження сучасних богословів.

Серед авторів, що досліджували дану тему, виділяються імена В. Болотова, А. Бріліантова, А. Бронзова, Ф. Володимирського, І. Троїцького, Н. Сагарди, Н. Глубоковського, Д. Гусева, В. Дмитрієвського, С. Єпіфановича, А. Іванцова-Платонова, А. Карташова, А. Лебедєва, Б. Меліоранського, А. Орлова, Л. Пісарєва, І. Попова, А. Спаського.

Мета статті – розгляд свідчень християнських письменників про те, яким має бути ставлення християнина до давньої філософії, яке місце в його світогляді вона має займати. Усе це розглядається на основі їхніх богословсько-філософських поглядів, залишених на сторінках літературних праць, які й складають об'єкт дослідження. Для конкретизації досліджуваного матеріалу звужено хронологічні рамки до I-II-го століть після Різдва Христового, коли молодій християнській релігії в особі її представників – церковних письменників – мимоволі доводилося ставати перед питанням визначення ставлення до цінностей античності взагалі та до її філософії зокрема.

Відповідно до сказаного, метою статті є пошук готових відповідей або принаймні посильної допомоги для вирішення питання місця та значення античної філософії для християнина. Завдання ж праці передбачає досягнення не лише теоретичного розуміння вирішення проблематики в минулому, але й вказівки способів практичного застосування дослідженого в ситуації сьогодення.

Виклад основного матеріалу. Філософи, розчаровані своєю наукою, так би мовити, були схильні до прийняття Божественного Одкровення; принаймні вони нерідко з розпачем говорили про пустоту язичницької віри. Але при цьому вони не могли допустити, щоб зійшовши на вищий ступінь освіти, можна було беззаперечно наслідувати вчення, яке видавалося їм не лише негармонійним щодо давніх філософських систем, але навіть, як висловлюється апостол Павло, «безумством» (1 Кор. 1, 23). І чим нестерпнішим було становище язич-

ництва, що знаходилося під гнітом марновірства та аморальності, тим ворожіше воно ставилося до появи християнства і використовувало всі засоби для того, щоб під проводом філософії перемогти ворога, який загрожував його існуванню¹.

Людина стояла на роздоріжжі й з усіх боків чулися голоси: *«будь байдужим до смутку й радощів життя, поринь у спокійне споглядання»*, – говорили буддисти і стоїки; *«живи згідно з природою, як і всі істоти»*, – вчили книжники та епікурейці; *«щастя в знаннях і роздумах»*, – заперечували їм філософи-природодослідники; *«очищай себе потаємними обрядами і здобудеш безсмертя»*, – запевняли наставники містерії; *«бережи вірність єдиному Богу й дотримуйся Його закону»*, – твердила релігія Ізраїлю. А римський орел, видивляючи здобич, летів над цим виром духу, де, як у первісному хаосі, змішалися в боротьбі початки. Як можна було в такій складній ситуації цілком не втратити орієнтиру? Ніяк, якщо б провидіння Боже час від часу не оживляло надії на те, що прийде той, хто виведе світ із безвихідного лабіринту².

До післяапостольського часу язичництво, або багатобожжя, як релігія давніх міфів, уже остаточно втратило своє значення в середовищі освіченого суспільства Римської імперії. Великого розповсюдження набули східні релігії та філософські течії. Багато хто захоплювався філософією; були широко розповсюджені різні філософські школи і напрямки, часто суперечливі. Це породжувало скептицизм і байдужість до питань релігії. Нерідко освічені язичники, які не визнавали поглядів давньої релігії, байдуже виконували ті обряди, які вона вимагала, і при цьому щиро дивувалися, що знаходяться люди (християни), які відмовляються виконувати такі обряди, ризикуючи і часто жертвуючи життям, не погоджуючись вчинити проти своїх переконань. Для них це було незрозумілим. Нарешті, були люди, які розчарувалися в усьому і знаходили смисл життя в різноманітних задоволеннях.

«Усі стани в язичницькому світі були хворі, – говорить про цей період архієпископ Філарет (Гумілевський), – і кожен стан ще мав свою хворобу, і всі хворі повстали проти тих, кого послав Господь лікувати хворий світ... За таких обставин належало

¹ Скворцов К. Философия отцов и учителей церкви (период апологетов). – К., 2003. – С. 14-18.

² Мень О., прот. Син Людський. – Львів: «Свічадо», 1994. – С. 25.

не стільки проповідувати віру, скільки показувати язичникам їхній власний стан і ставлення віри до кращих вимог їхнього духу, належало показати, що святішого для розуму й серця, благодійнішого для всієї людини ніде не можна знайти, як лише у вірі Христовій»³.

Слід відмітити, що церковні письменники цього часу, хоч і були людьми з широкою освітою, але по-різному ставилися до окремих сторін греко-римської культури. Язичницька релігія, її культури, містерії, звичайно, заперечувалися повністю. Щодо наук, мистецтв, філософії у апологетів (оскільки мужі апостольські взагалі утримувалися від вирішення цього питання, навіть не згадуючи про нього) не було одностайності.

«Апологети східного й африканського походження були значно непримиреннішими до всієї греко-римської культури, ніж корінні греки та римляни, – пише К. Є. Скурат, – Татіан, святий Феофіл Антіохійський, Єрмії і Тертуліан критично і різко відгукувалися про античну філософію, науки та мистецтво. Навпаки, святий Юстин, Климент Олександрійський і Ориген говорили, що грецька філософія і науки містять багато цінних відомостей, необхідних для досягнення вищого знання. Християнам необхідно їх вивчати, бо все істинне, що є в них, запозичене у східних мудреців, які були знайомі з Божественним Одкровенням»⁴.

Перших представників післяапостольської писемності об'єднує особлива наближеність до суто апостольського духу християнського вчення. За прийомами літературної творчості всі твори мужів апостольських, як і апостольські писання, вирізняються безпосередністю релігійного почуття, особливою патріархальною простотою і задушевністю суто отцівського тону у звертанні до читачів. У них та ж безпосередність релігійно-богословської творчості, повна відсторо-

³ Филарет (Гумилевский), архиеп. Историческое учение об отцах Церкви. Т. 1. – Свято-Троїцкая Сергієва Лавра, 1996. – С. 51.

⁴ Скурат К. Е. Святыє отцы и церковные писатели доникейского периода (I-III вв.): Учебное пособие по патрологии. – Свято-Троїцкая Сергієва Лавра, Московская Духовная Академия, 2005. – С. 56, 57-58.

неність від сучасних позахристиянських ідей, з якими автори не знаходять потреби вступати в будь-яке навіть зовнішнє спілкування. Релігійна думка мужів апостольських, як і в апостолів, замкнута в колі позитивного християнського вчення, яке і прищеплюється тим, що вірять, без усіляких особливих доказів, як ряд істин самоочевидних, незаперечних, не допускаючи ніякого сумніву. Хоч твори мужів апостольських за своєю композицією і стилем надзвичайно прості, за зовнішньою беззв'язністю розташування матеріалу в них, безсумнівно, прихований стрункий світогляд, об'єднаний суворою послідовністю думки і логічним взаємовідношенням релігійних ідей. Їхній релігійний світогляд далеко не «дитячий лепіт» ще непроявленої релігійної свідомості, а вираження твердо встановленої релігійної концепції і глибоко продуманого світопоглядання, яке переживалося не лише полум'яним серцем, але й думкою. Ось чому в мужів апостольських за зовнішньою формою ховається значно ширше коло поглядів, значно ширший зміст думок, що часто не співпадають з їхнім формальним висловленням. Згідно з Л. І. Пісаревим, «релігійна концепція мужів апостольських в остаточному підсумку зводиться до трьох головних питань релігійної інтуїції – христології, еклезіології і есхатології», причому серед них христологія займає головну роль⁵. До цих питань слід додати ще й етику, бо проблеми християнської моралі займають одне з найголовніших місць у творіннях мужів апостольських.

Слід відмітити, що філософія і вся тогочасна цивілізація дуже нескоро звернула серйозну увагу на новонароджене явище християнства. Прошло майже півтора століття, доки римські мислителі почали вважати за потрібне уважно й ґрунтовно зайнятися критикою християнського вчення й побуту. Якщо не рахувати Лукіана Самосатського, то лише один Уельс у кінці II століття дав справді вартий серйозного розгляду аналіз християнського вчення. Ні Марк Аврелій, ні Епіктет не зайнялися критикою «галілейського вчення». Вони лише відмічають дивну для них здатність і готовність християн спокійно і навіть радісно вмирати за своє вчення. Галлієна вразила чистота життя християн, часті приклади досконалого дівоцтва в їх середовищі. Але ніхто із філософів не зайнявся серйозною критикою віровчення християн.

⁵ Пісарев Л. И. Очерки из истории христианского вероучения патристического периода. Т. 1. Век мужей апостольских (I и начало II века). – Казань, 1915. – С. 1-2, 11-12, 13.

З іншого боку, саме поняття філософії не представляє собою чогось єдиного. До часу виходу християнства на історичне поприще греко-римський світ знав дуже складну сітку філософських побудов, у значній мірі незгідних між собою. Одна філософська школа часто і в багатьох моментах суперечила іншому вченню. Не існувало однієї загальної філософської системи, тому й докори, що пред'являлися окремими мислителями християнському вченню, не співпадали з домислами інших представників філософської думки. По-одному дивилися платоніки, по-іншому стоїки, і зовсім по-іншому епікурейці. Звідси стає зрозумілим те, що й християнським апологетам, оскільки вони заперечували філософам, доводилося відбивати то один, то другий напад на християн. Також вимагалось, таким чином, знання філософії взагалі. Необхідно було бути філософськи освіченим розумом в найширшому смислі цього слова.

Зрештою, і найголовніше: виходячи на боротьбу з філософською думкою, християнство повинно було мати готову не тільки релігійну, але й філософську зброю. Потрібно було виробити свою християнську філософію. Зазвичай мало звертається уваги на філософію святих Отців. Говорять більше і частіше про їхнє богослів'я. З цього погляду особливої уваги заслуговують ті історичні праці, які займаються саме філософськими питаннями християнства⁶.

Переважно ґрунт юдейського оточення, у якому виходила на розгляд широкого загалу Євангельська проповідь, до певної міри обмежив спілкування нової релігії з давньою філософією. Проте із самих початків свого існування нове життя в Бозі задекларувало себе не як примітивну релігію низів суспільства, а як Премудрість, яка не повинна змішуватися ні з чим мирським (яке може її занечистити). Цю засторогу не можна сприймати як абсолютну, адже «усі кращі досягнення людського генія не були позбавлені благодатного впливу», – проголосять християнські апологети від філософії.

Цілком природно, що в період, безпосередньо близький до апостольського віку, перші церковні письменники розкривали у своїх творах вчення про єдиного Бога і про спасіння людини втіленням Сином Божим, тобто ті істини, які були особливо важливі для проповіді, що

⁶ Поснов М. Э. История Христианской Церкви (до разделения Церквей – 1054 г.). – К., 1991. – С. 48.

продовжувалася серед язичників та юдеїв. У той же період необхідно було з'ясувати і важливість окремих Таїнств. Практично ніякого філософського ускладнення і тим більше звернення до античності там ми й не зустрічаємо.

У подальший період переслідувань таким завданням, що особливо посилювалося, був прямий захист християнства і спростування звинувачень з боку язичників, виконане апологетами. Письменники цього періоду також по-особливому розкривали ті істини, які були дуже важливими для філософського розуміння християнського вчення: про абсолютність і непізнаваність Бога в Його сутності і про одкровення Його в Христі (Логосі), спасіння світу й людини, про свободу людини – проти античного поняття про непереборність долі, або долі, що тяжіє над людиною, про безсмертя душі, воскресіння і про відповідальність людини за своє життя, діла і вчинки⁷. На цьому шляху вони були вимушені звертатися до античного філософського спадку, правда з двоякою метою: у свідомості одних (Юстина Філософа, Марка Мінуція Фелікса, Климента Олександрійського) він поставав прийнятним і навіть корисним підготовчим засобом для засвоєння Христової істини; для інших (таких, як Татіан, Ермій Філософ та Тертуліан) – абсолютно непотрібним і навіть шкідливим, хоч навіть і це не зупиняло їх від звернення до нього не лише для критики, але й як допоміжного засобу при богословсько-філософських побудовах.

Висновки. Рання Церква народилася в межах елліністичної цивілізації Римської імперії. У надрах Церкви зіткнулися дві ворогуючі сторони – елліністична філософія і церковний досвід. Завдяки силі віри Отців Церкви це протистояння перетворилося в плідотворний синтез. Християнська Церква зуміла на основі власного досвіду відповісти на всі запити елліністичного світогляду. Отці Церкви використали надзвичайно багату традицію грецької філософії – перш за все в плані термінології і методу, – не відступивши при цьому ні на крок від істини, яка явилася в живому досвіді Церкви (власне саме тому догмати Православ'я повинні сприйматися нами як основи духовного життя). Проте на шляху такої співпраці не один з подорожніх спіткнувся і впав у крайнощі, особливо на першопочатках, коли не було надійних орі-

⁷ Скурат К. Е. Святые отцы и церковные писатели (I-V вв.): Учебное пособие. — Воронеж, 1998. – С. 133.

ентирів і доводилося пробиратися навмання. Лише з позиції багатовікового досвіду стає зрозумілою необхідність саме такого шляху, його користі для майбутніх поколінь церковних письменників, а, отже, і для сучасних християн, які теж стоять перед вибором – яке ж місце і значення має антична філософія для мене?

Список джерел і літератури:

1. *Біблія*. Книги священного Писання Старого та Нового Завіту. В українському перекладі з паралельними місцями та додатками. – К.: Видання Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2004. – 1416 с.
2. *Мень О., прот.* Син Людський. – Львів: «Свічадо», 1994. – 326 с.
3. *Писарев Л. И.* Очерки из истории христианского вероучения патристического периода. Т. 1. Век мужей апостольских (I и начало II века). – Казань, 1915.
4. *Поснов М. Э.* История Христианской Церкви (до разделения Церквей – 1054 г.). – К., 1991. – 825 с.
5. *Скворцов К.* Философия отцов и учителей церкви (период апологетов). – К., 2003. – 472 с.
6. *Скурат К. Е.* Святые отцы и церковные писатели (I-V вв.): Учебное пособие. – Воронеж, 1998. – 400 с.
7. *Филарет (Гумилевский), архиеп.* Историческое учение об отцах Церкви. Т. 1. – Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1996. – 244 с.